

WAGENINGEN UNIVERSITEIT
WAGENINGEN UR

Rapport 216

titel

Subtitel

rijksuniversiteit
groningen

maandjaar

Colofon

Uitgever

Animal Sciences Group van Wageningen UR
Postbus 65, 8200 AB Lelystad
Telefoon 0320 - 238238
Fax 0320 - 238050
E-mail Info.veehouderij.ASG@wur.nl
Internet <http://www.asg.wur.nl>

Redactie

Communication Services

Aansprakelijkheid

Animal Sciences Group aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Liability

Animal Sciences Group does not accept any liability for damages, if any, arising from the use of the results of this study or the application of the recommendations.

Losse nummers zijn te verkrijgen via de website

De certificering volgens ISO 9001 door DNV onderstreept ons kwaliteitsniveau. Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Animal Sciences Group van toepassing. Deze zijn gedeponereerd bij de Arrondissementsrechtbank Zwolle

Keywords

animal ethics, intrinsic value, pluralism, pragmatism, wild animals, domesticated animals, performance animals, circus animals

Referaat

ISSN 1570 - 8616

Auteur(s)

Auteur

Titel

titel
Rapport 216

Trefwoorden

dierethiek, intrinsieke waarde, pluralisme, pragmatisme, wilde dieren, gedomesticeerde dieren, performancedieren, circUSDieren

Rapport 216

titel

Titel IntEngels

Auteur

maandjaar

Dit onderzoek is uitgevoerd binnen het Beleidsondersteunend onderzoek in het kader van LNV -programma BO-07-011 Dierenwelzijn, projectnummer BO-07-011-041.

Inhoudsopgave

1	Inleiding.....	1
2	Belangrijkste stromingen in de dierethiek.....	1
	2.1 Utilitisme.....	2
	2.2 Beginslethiek.....	2
	2.2.1 Regans subjectbenadering.....	2
	2.2.2 Biocentrische benaderingen.....	3
	2.2.3 Nussbaums vermogensbenadering.....	3
3	Dieren in context.....	4
4	Enkele dierpraktijken en zorg.....	8
	4.1 Dierentuinen en soortspecifieke zorg.....	8
	4.2 Het circus, training en individuele zorg.....	9
5	Naar een pluralistische en pragmatische dierethiek.....	9
6	Intrinsieke waarde van dieren in performance-praktijken.....	12
7	Beleidsaanbevelingen.....	13
	Dankzegging.....	15
	Lijst van termen.....	16

1 Inleiding

In de Tweede Kamer en de media woedde begin 2008 een felle discussie over plannen om wilde dieren in het circus te verbieden. Volgens critici van het dierencircus was niet alleen het welzijn van de betrokken dieren in het geding, maar horen wilde dieren überhaupt niet in het circus thuis: het zou op gespannen voet staan met de intrinsieke waarde van het wilde dier. Voorstanders poneerden daarentegen dat er geen welzijnsproblemen waren en dat de huidige circusdieren daar vaak al generaties lang leven, dus niet uit wild afkomstig zijn en daar ook niet naar terug kunnen keren. Bovendien zou het circus met haar dieren een culturele en historische waarde vertegenwoordigen.

Dit rapport is tot stand gekomen op verzoek van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (TRCDL/2008/1747) en gaat in op onderstaande vragen:

- Wat moet onder intrinsieke waarde worden verstaan?
- In hoeverre heeft intrinsieke waarde ook betrekking op de omgeving (context) waarin het dier *de facto* verkeert en de geschiedenis die aan het dier verbonden is?
- Kan intrinsieke waarde en de mogelijke inbreuk daarop worden geoperationaliseerd in bruikbaar begrippenkader voor afweging en besluitvorming?
- Kan dit begrippenkader worden toegepast op circusdieren?

Wij hebben in dit rapport gekozen voor een benadering waarbij we in gaan op de vraag of de intrinsieke waarde van dieren in het geding is als zij gebruikt worden in zogenaamde performance-praktijken. Dat zijn situaties waarin dieren worden ingezet ter educatie en/of vermaak van mensen, zoals dierentuinen, circussen en films, maar ook sportieve settings als dressuur, de valkerij, hazewindhondenrennen of postduivensport. Bovenstaande vragen worden in een aantal paragrafen besproken. In paragraaf 2 schetsen we verschillende opvattingen over intrinsieke waarde en gaan met name in op de vermogensethiek, die de nadruk legt op de gelegenheid om individuele en soortgerelateerde vermogens te ontplooiën. In paragraaf 3 verbinden we deze invalshoek met verschillende omgevingen (contexten) waarin dieren leven en waarbij verschillende typen van zorg kunnen worden onderscheiden die met de verschillende dierpraktijken samenhangen. Deze paragraaf levert een begrippenkader op dat in paragraaf 4 en 5 verder wordt uitgewerkt. Daarmee kan de morele status van dieren met betrekking tot hun intrinsieke waarde in performancepraktijken worden gearticuleerd en toepasbaar gemaakt voor de afweging rond besluitvorming. In de paragrafen 6 en 7 volgt uit de toepassing van het begrippenkader op dieren in performancepraktijken, waaronder het circus, een aantal beleidsaanbevelingen.

2 Belangrijkste stromingen in de dierethiek

Dierethiek gaat over het morele handelen met betrekking tot dieren. Het is een tamelijk jonge discipline omdat dieren met name in de Westerse cultuur heel lang een ondergeschikte morele plaats hadden. Zoals Arthur Schopenhauer ooit vaststelde, hing boven de ingang van de Westerse ethiek een bordje: "Tiere müssen draussen bleiben"¹. In het morele aspect van de behandeling van dieren was men voornamelijk geïnteresseerd vanwege de veronderstelde effecten op de onderlinge omgang tussen mensen: dierenmishandeling zou tot zedenverruwing leiden, want wie vandaag zijn hond slaat, laat morgen wellicht ook zijn vrouw niet ongemoeid. Tot ver in de twintigste eeuw stond dierenmishandeling in de Nederlandse wet te boek als een zedendelict.

Inmiddels is dat veranderd. Met de aanvaarding van de Nota Rijksoverheid en dierenbescherming in 1981 erkende de overheid de intrinsieke waarde van het individuele dier en sinds 1992 is de intrinsieke waarde van het dier opgenomen in de Gezondheids- en Welzijnswet voor dieren. Ook de memorie van toelichting op de voorgestelde wet Dieren stelt "dat dieren een eigen, zelfstandige waarde hebben, los van de gebruikswaarde die de mens eraan toekent – de intrinsieke waarde".²

¹ Schopenhauer A. (1976 / 1840) Über die Grundlage der Moral, in Sämtliche Werke, Band I, Stuttgart/Frankfurt am Main pp. 6131-815.

² Memorie van Toelichting bij het Wetsvoorstel Wet dieren. Kamerstukken 2007-2008, 31 389, nr. 3, 11678 3, 116789. Den Haag. URL: http://www.minlnv.nl/portal/page?_pageid=116,1640321&_dad=portal&_schema=PORTA&p_file_id=27064.

2.1 Utilitisme

De traditionele op mensen gerichte ethiek bracht ethicus Peter Singer tot het munten van het begrip speciesisme, naar analogie van begrippen als racisme en seksisme. Daarmee bedoelt de zeer invloedrijke Singer dat de traditionele ethiek ten onrechte dieren uitsluit van de morele gemeenschap. Aan de mens wordt een verheven morele status toegekend op grond van bepaalde unieke vermogens, zoals het vermogen om te denken of te spreken. Maar bij strikte toepassing van zulke criteria zouden ook pasgeboren kinderen en demente mensen geen morele consideratie verdienen. Hij acht daarom een ander criterium noodzakelijk voor toelating tot de morele gemeenschap.

Dat criterium vindt Singer bij de utilist Jeremy Bentham. "The question is not", stelde deze, "Can they reason? nor Can they Talk? but Can they *suffer*?" Op basis daarvan formuleert Singer een consequentialistische ethiek, waarin het gaat om de gevolgen van menselijk handelen voor mens en dier, afgewogen aan de hand van maatstaven als nut, leed en geluk.³

Singer stelt dat er geen principieel verschil is in het lijden van mensen en dieren. Vanuit het principe van gelijkheid (*equity*) vervalt dan de grond om dieren, in het bijzonder gewervelde dieren, van morele consideratie uit te sluiten. Waar dieren lijden, mag de gemeenschap de ogen niet sluiten, maar dient zij een moreel oordeel uit te spreken en daarnaar te handelen. Op grond hiervan pleit Singer onder andere tegen bio-industrie, dierproeven, vleesconsumptie en de circuspraktijk.

2.2 Beginsleethiek

Bij utilistische benaderingen zoals die van Singer komt het begrip intrinsieke waarde niet of nauwelijks aan de orde. Als er geen sprake is van lijden, hebben we met die benadering geen handvat om de morele positie van een dier te bepalen, bijvoorbeeld in performance-praktijken. De intrinsieke waarde staat juist wel centraal bij de beginsel- en deontologische (op plicht gebaseerde) ethiek. Daarbij zijn twee met elkaar samenhangende vragen van belang: Op grond van welke empirisch vast te stellen kenmerken en/of vermogens kan men dieren een intrinsieke waarde toekennen, en wat is de morele rechtvaardiging om de intrinsieke waarde van dieren te respecteren? We laten een drietal beginsleethische benaderingen de revue passeren.

2.2.1 Regans subjectbenadering

Een belangrijke beginsleethische auteur als Tom Regan verwerpt het utilisme als basis van de dierethiek.⁴ Dieren hebben volgens hem een intrinsieke waarde omdat ze een 'subject van een leven' zijn. Dat wil zeggen dat zij over een zeker (zelf)bewustzijn beschikken en de kwaliteit van het leven kunnen ervaren. Hij beperkt de klasse van dieren waar dit voor geldt tot zoogdieren van één jaar en ouder.

Zijn antwoord op de tweede, hierboven gestelde vraag, die naar de morele rechtvaardiging, is Kantiaans van aard: we mogen dieren nooit uitsluitend als middel gebruiken omdat ze net als mensen een "subject van leven zijn". Hij lijkt geen principieel onderscheid te maken tussen wilde en gedomesticeerde dieren. Dieren dienen we volgens hem net als mensen te beschouwen als een doel in zichzelf en dus met respect en niet louter instrumenteel. De erkenning dat een dier het subject is van een (wild) leven impliceert dat we daarmee rekening houden. Om te bewerkstelligen dat we dat ook doen, moeten we volgens Regan aan dieren bepaalde rechten toekennen.

Regan verzet zich tegen het gebruik van dieren in praktijken als de industriële veehouderij, de jacht, de dierentuin, en dierproeven. Volgens hem is het belang van het wilde dier om naar zijn aard – dus als wild dier – te kunnen leven: "*let them be.*" Regans subjectbenadering verzet zich daarmee tegen het verwerven door en houden van wilde dieren in bijvoorbeeld circussen.

³ Singer P. (1990) *Animal Liberation*. New Revised Edition. New York: Avon Book.

⁴ Regan T. (1983) *The Case for Animal Rights*. Berkely. Los Angeles: University of California Press.

2.2.2 Biocentrische benaderingen

De filosoof Paul Taylor breidt de kring van moreel relevante entiteiten in vergelijking met Regan aanmerkelijk uit.⁵ In zijn biocentrische benadering behoren niet alleen mensen en dieren tot de morele gemeenschap, maar alle levende wezens inclusief planten en micro-organismen. Taylor kent hen alle een intrinsieke waarde toe (Taylor gebruikt de term *inherent worth*) omdat zij een goed voor zichzelf hebben, een *telos*. Dat goed bestaat uit het tot uitdrukking brengen van vermogens en het vervullen van behoeften op een regelmatige, evenwichtige en bij de soort passende wijze.

Zijn antwoord op de vraag naar de rechtvaardiging van morele consideratie is dat alle levende wezens – als doelgerichte centra van leven – nu eenmaal deel zijn van dezelfde levensgemeenschap, ongeacht hun psychologische complexiteit. Volgens het door hem voorgestelde beginsel van “intersoortelijke onpartijdigheid” dienen alle organismen met gelijke zorg en met gelijk respect behandeld te worden. Moreel hebben mensen geen streepje voor op andere levende wezens. Hebben mensen een intrinsieke waarde, dan hebben andere wezens die ook. Menselijke belangen gaan dus ook niet per se voor die van dieren. Taylor schetst een aantal principes die van toepassing zijn indien belangen van mensen en dieren botsen, zoals zelfverdediging, proportionaliteit, minimale schade, rechtvaardige verdeling en herstel of compensatie van schade.

Verscheidene Nederlandse filosofen hanteerden in de laatste decennia biocentrische overwegingen in de discussie over genetische modificatie en de intrinsieke waarde van dieren. Henk Verhoog verzet zich bijvoorbeeld tegen de verregaande instrumentalisering, en neemt daarbij het wilde dier als standaard⁶: “het referentiepunt is niet langer het gedomesticeerde dier maar het wilde dier. Het wilde dier komt tot zijn bestaan zonder onze bemoeienis en functioneert “autonoom” in zijn natuurlijke omgeving. Het wilde dier heeft werkelijk een “goed van zichzelf” dat onafhankelijk is van de mens.” Deze benadering maakt een inschatting van de inbreuk op intrinsieke waarde in concrete gevallen mogelijk en is door de oriëntatie op het wilde dier ook scherp en helder: wilde dieren horen in het wild en niet in performance-praktijken, zoals een circus.

Minder ver gaan Rutgers & Heeger, die de integriteit van een dier als een concrete invulling van de intrinsieke (of inherente) waarde beschouwen.⁷ Integriteit zien zij als “de heilheid en compleetheit van een dier en zijn soortspecifieke balans alsmede zijn capaciteit om zich onafhankelijk te handhaven in een omgeving die geschikt is voor het dier”.

De biocentrische benaderingen van Rutgers & Heeger en Verhoog hebben implicaties voor praktijken als dierentuinen en circussen. Verhoogs visie impliceert dat wilde dieren in principe niet in een circus thuishoren. Het wild-zijn kan onder die omstandigheden als het ware niet “beoefend” worden. Rutgers en Heegers laten meer ruimte voor het houden van wilde dieren voor menselijke behoeften maar hun visie leidt wel tot vragen over de mogelijkheden tot het uitoefenen van hun soortspecifiek gedrag. Huisvesting en vervoer zijn daarbij – overigens ook bij gedomesticeerde dieren - kritische factoren. Bovendien kan men zich afvragen of het uitvoeren van bepaalde *acts* zich voldoende verdraagt met het soortspecifiek gedrag van de dieren.

2.2.3 Nussbaums vermogensbenadering

De subject- en biocentrische benaderingen beschouwen het dier – met uitzondering van het wilde dier – los van zijn leefomgeving of context. De door Martha Nussbaum ontwikkelde vermogensethiek neemt de feitelijke omgeving of context juist wel in beschouwing.⁸ Net als Taylor vindt zij dat dieren intrinsieke waarde ontlenuen aan hun vermogens zich te ontplooiën en te floreren. Op diezelfde grond horen ze volgens Nussbaum tot onze morele kring en moeten we ze rechten toekennen. Respect voor hun intrinsieke waarde houdt in dat wij zorgen dat dieren de

⁵ Taylor P.W. (1986) *Respect for nature. A theory of environmental ethics*. Princeton University Press, Princeton.

⁶ Verhoog, Henk (1992). 'Ethics and the genetic engineering of animals'. In A.W. Musschenga, B. Voorzanger and A. Soeteman (eds.), *Morality, Worldview and Law*. Assen: van Gorcum, 267–278.

Verhoog H. (1999) Bio-ethics and the intrinsic value of animals. In: Dol M, Fentener van Vlissingen M, Kasanmoentalib S, Visser T, Zwart H (eds.) *Recognizing the intrinsic value of animals, beyond animal welfare*. Assen: Van Gorcum: 81-93.

⁷ Rutgers B & Heeger R. (1999) Inherent worth and respect for animal integrity. In: Dol, M, Fentener van Vlissingen, M, Kasanmoentalib, S, Visser, Th. & Zwart, H. (eds.) *Recognizing the Intrinsic Value of Nature*. Assen: Van Gorcum: 41–53.

⁸ Nussbaum M. (2006) *Frontiers of Justice*

vermogens en vaardigheden die zij als soort en als individu in aanleg bezitten, ook daadwerkelijk kunnen ontplooiën. Hoewel de natuurlijke omgeving voor dieren de geëigende omgeving is, kan dat floreren ook onder minder natuurlijke condities plaatsvinden mits we de juiste zorg verstrekken. Wat dat is en hoe ver dat gaat, hangt mede af van soortspecifieke en individuele kenmerken. Maar als we als houders van dieren in redelijkheid zorgen dat onze dieren kunnen floreren, wordt in deze benadering voldoende aan hun intrinsieke waarde tegemoet gekomen.

Nussbaum heeft een lijst van relevante basale vermogens opgesteld. Daarin treffen we naast algemene elementen als het vermogen in gezondheid een leven te leiden en de lichamelijke integriteit te handhaven, ook vermogens aan die te maken hebben met nieuwsgierigheid, spel, emotie, cognitie en relatievorming. Zulke vermogens hangen ook samen met individuele eigenschappen. Nussbaums benadering bouwt enerzijds voort op klassieke inzichten, maar vraagt dus ook aandacht voor de vermogens en behoeften van individuele dieren, iets wat tot nu toe in het dier-ethisch onderzoek naar intrinsieke waarde weinig aandacht kreeg.

3 Dieren in context

De omgeving van dieren en de relaties die zij daarmee onderhouden zijn kernthema's van dierecologie en diergedragwetenschap. Dieren onderhouden complexe relaties met hun omgeving, wisselen daar voortdurend informatie en materiaal mee uit en zijn er ook in grote mate van afhankelijk. Naast soortspecifieke en individuele kenmerken is daarom ook de omgeving van doorslaggevend belang voor het floreren van het dier. Het best kan dat op het eerste gezicht in de natuurlijke habitat, maar van deze natuurtoestand moeten we geen romantisch beeld koesteren. In de "vrije natuur" zonder menselijke inmenging of bemoeienis, zijn dieren vaker ziek en sterven ze vaak veel jonger dan bij gehouden dieren het geval is. Niettemin geldt over het algemeen voor wilde dieren niet de mate van welbevinden als maatstaf voor hun floreren, maar de mate waarin ze hun natuurlijke leven kunnen leiden in termen van voedsel zoeken, voortplanting, vijanden ontwijken etc.

Er is echter een grote "maar": deze natuurtoestand wordt wereldwijd steeds meer een uitzonderingstoestand. De leefomgeving van wilde dieren wordt in toenemende mate aangetast, verstoord en vernietigd. Natuurgebieden zijn nog slechts eilanden in een almaar verder oprukkend cultuurlandschap. Wilde dieren raken meer en meer op drift door de verkleining en versplintering van hun leefgebied, maar ook door klimaatverandering en door de toename van transport en toerisme. Tegelijkertijd beperken bebouwing en infrastructuur meer en meer hun bewegingsvrijheid.

Indien we willen dat dieren kunnen floreren en hun natuurlijke vermogens ontplooiën, dan moeten we dus maatregelen nemen om hun leefomgeving te beschermen en waar nodig te herstellen. Op dit moment zijn er al meer dan 100.000 beschermde gebieden die samen ongeveer twaalf procent van het aardoppervlak beslaan, en dat aantal is nog steeds stijgende.⁹ Daarnaast worden vooral in Europa, de V.S. en Canada pogingen ondernomen om deze gebieden met elkaar te verbinden via corridors, "stepping stones", wildtunnels en wat dies meer zij.

In de beschermde natuurgebieden gaat de meeste aandacht uit naar het handhaven of creëren van een natuurlijke leefomgeving ('habitat') voor soorten, met weinig morele consideratie voor het individuele dier. Het is zogenaamde 'niet-specifieke zorg'.¹⁰ Dat leidt soms tot publieke verontwaardiging en politieke consternatie. De Oostvaardersplassen zijn een notoir geval. Menigeen is het zeer terughoudende beleid aldaar inzake bijvoeding en veterinaire bijstand een doorn in het oog. Maar, stellen de voorstanders, het redden van individuele dieren ondermijnt uiteindelijk de zelfredzaamheid van de gemeenschap en belet zo de populatie om zich vrij te ontplooiën. Bovendien is er wel degelijk enige bekommernis om het individuele dier. Zo worden dieren in nood door afschot uit hun lijden verlost met het argument dat er (nog) geen roofdieren in het gebied aanwezig zijn. Sommigen bekritisieren zelfs deze concessie omdat ze het dedomesticatieproces zou frustreren.¹¹

⁹ Adams W.M. et al. (2004) 'Biodiversity Conservation and the Eradication of Poverty'. Science, 306: 1146-1148.

¹⁰ Swart, J.A.A. (2005) 'Care for the wild. Dealing with a pluralistic practice.' Environmental Values, 14 (2). 251-263.

¹¹ ICMO (2005) Reconciling Nature and Human Interest. Advice of the International Committee on the Management of large herbivores in the Oostvaardersplassen (IMCO).

RDA (2005) Advies over de wintersterfte 2004-2005 van grote grazers in de Oostvaardersplassen. RDA 2005/08. Raad voor Dieraangelegenheden, Den Haag.

RLG (2005) Advies over de wintersterfte 2004-2005 van grote grazers in de Oostvaardersplassen. RLG 05/8. Raad voor het Landelijk Gebied, Amersfoort

Wild en gedomesticeerd zijn overigens geen scherp begrensde begrippen. Domesticatie kunnen we opvatten als het proces waarbij dieren gaan functioneren in of deel gaan uitmaken van maatschappelijke systemen en/of praktijken. Domesticatie maakt dieren afhankelijk van de menselijke samenleving met betrekking tot hun sociale organisatie, territorium, voortplanting en voedselvoorziening.¹² Het onderbrengen van wilde dieren in een dierentuin is vanuit dit perspectief daarom een vorm van domesticatie, zelfs als het lukt om het dier zijn oorspronkelijke biologische kenmerken te laten behouden. Het zelfde geldt voor het systematisch bijvoederen van wilde zwijnen op de Veluwe.

Veranderingen in biologische kenmerken die domesticatie teweegbrengt, zijn vaak secundair: het zijn bedoelde of onbedoelde evolutionaire gevolgen van een andere selectieomgeving. Niettemin laten sommige soorten zich gemakkelijker domesticeren dan andere soorten. Over het algemeen zijn dat soorten waarvan de genetisch bepaalde eigenschappen zich gemakkelijk voegen naar menselijke systemen. Men spreekt ook wel van pre-adaptatie. In het bijzonder betreft het kuddedieren en sociaal levende dieren met gedragspatronen gebaseerd op een dominantiehiërarchie. De mens stapt dan in de rol van de groepsleider.¹³ De combinatie van de mate waarin dieren afhankelijk zijn van menselijke systemen en de mate van biologische (bijvoorbeeld genetische) aanpassing daaraan, levert een zestal domesticatieklassen op, weergegeven in tabel 1.

¹² Clutton-Brock, J. *Domesticated Animals, from early times*. Heinemann & British Museum (Natural History), London, 1981.

Clutton-Brock, J., 'Introduction to Domestication', in: J. Clutton-Brock (ed.), *The Walking Larder. Patterns of Domestication, Pastoralism, and Predation*. Unwin Hyman, London, 1989: 7-9.

Bökönyi, S. 'Definitions of animal domestication', In: J. Clutton-Brock (ed.), *The Walking Larder. Patterns of Domestication, Pastoralism, and Predation*. Unwin Hyman, London, 1989: 22-27.

Price E.O. (1999) Behavioral development in animals undergoing Domestication. *Applied Animal Behaviour Science* 65: 245-271.

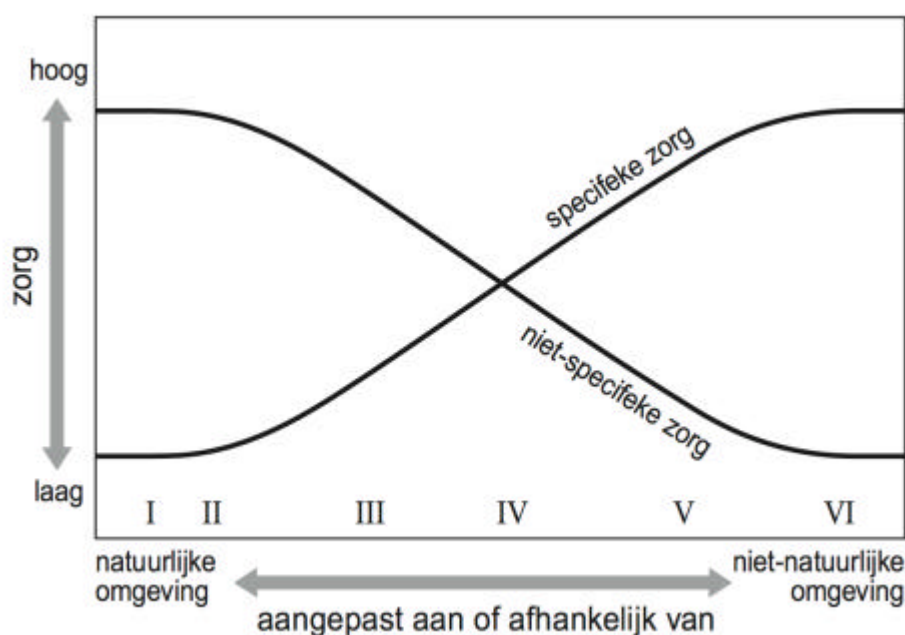
¹³ Smith B.D. (1998) *The Emergence of Agriculture*,. Scientific American Library. New York.

Kiley-Worthington, M. (1990) *Animals in circuses and zoos. Chirons World? Little Eco-Farms*, Harlow, England. Beschikbaar op: URL: http://the-shg.org/Kiley_Worthington/index.htm
Kiley-Worthington, 1990.

Tabel 1. Zes ideaaltypische klassen van dieren op het continuüm van wild naar gedomesticeerd.

Klasse	Omschrijving	Voorbeeld
I	Weinig aangepast aan menselijke condities, levend in een natuurlijke omgeving.	Klassieke in het wild levende dieren: tijgers, leeuwen, walvissen, etc.
II	Goed aangepast aan menselijke condities, levend in een natuurlijke omgeving.	In het wild levende dieren die in potentie goed domesticeerbaar zijn.
III	Weinig aangepast aan menselijke condities en levend in een menselijke maar vrije omgeving.	Bijvoorbeeld de poolbeer die menselijke nederzettingen bezoekt vanwege de teruggang van zijn leefgebied.
IV	Goed aangepast aan menselijke condities, levend in een menselijke, maar vrije omgeving.	Verwilderde dieren (<i>feral animals</i>) en cultuurvolgers (huismuis, mus).
V	Weinig aangepast aan menselijke condities en gehouden in een maatschappelijke omgeving.	Wilde dieren in dierentuin of circus.
VI	Goed aangepast aan menselijke condities en gehouden in een maatschappelijke omgeving.	Gezelschapsdieren, vee, dierentuindieren en circusdieren als honden en paarden.

Met de gradiënt van wild tot gedomesticeerd, gekoppeld aan de gradiënt van natuurlijke tot niet-natuurlijke omstandigheden waarin dieren verkeren, hangt de soort zorg samen die we dieren moeten aanbieden om ze hun behoeften te laten vervullen en hun vermogens te laten realiseren. Dieren in natuurlijke omstandigheden hebben behoefte aan niet-specifieke zorg, maar dieren onder niet natuurlijke omstandigheden zijn meer gebaat bij 'specifieke zorg', zorg die geënt is op de soort-specifieke en individuele kenmerken van het dier en de menselijke omgeving waarin het verkeert. We kunnen hierbij denken aan huisdieren, vee, enzovoorts. Tussen die twee extremen bestaan, zoals figuur 1 laat zien, allerlei tussenposities. De mogelijkheden voor deze vormen van zorg en hun mogelijk onderlinge uitwisselbaarheid hangen samen met soortspecifieke en individuele kenmerken van een dier en de mate waarin het dier is aangepast aan de menselijke omgeving. De positie van dierentuindieren en circusdieren in figuur 1 is niet eenduidig omdat, zoals tabel 1 liet zien, deze groepen zowel wilde als gedomesticeerde dieren omvatten.

Figuur 1.

Niet-specifieke en specifieke zorg op het continuüm van een natuurlijke naar een niet-natuurlijke omgeving van dieren. Tentatief zijn ter illustratie enkele groepen dieren uit tabel 1 in dit schema ondergebracht, naar Swart 2005

4 Enkele dierpraktijken en zorg

Het dier en de omgeving en omstandigheden waarin het verkeert, bepalen niet zozeer de hoeveelheid zorg die het behoeft, als wel welke mix van zorgelementen geëigend is. Het is dus zaak om de verschillende contexten of praktijken waarin dieren leven apart onder de loep te nemen. Hier werken we de praktijk van dierentuinen en circussen kort uit.

4.1 Dierentuinen en soortspecifieke zorg

Dienden dierentuinen ooit vooral 'tot lering en vermaak', tegenwoordig ligt het accent sterk op soortenbehoud en spelen ze een steeds belangrijker rol bij het beheer van natuureservaten en wildparken. 'Captive for Conservation' is voor veel moderne dierentuinen de belangrijkste bestaansgrond. Recreatie, educatie en wetenschappelijk onderzoek staan allemaal in dienst daarvan. Via fokprogramma's en herintroductieprogramma's worden wilde populaties opgekrikt, hersteld of soms zelfs helemaal opnieuw opgebouwd. Een probleem bij de herintroductie van dieren in de vrije natuur is dat zij veelal hun vroege ervaringen in een minder natuurlijke context hebben opgedaan, waardoor hun perceptie en gedrag niet passen bij de situatie in het wild.

Dat laat onverlet dat een aantal soorten momenteel in het wild alleen maar kan overleven dankzij de gecoördineerde inspanningen van dierentuinen. Voorbeelden zijn de zwartvoetbunzing, de witte oryx, de rode wolf, het Pater-Davidshert en de Californische condor. Ook het voorbeeld van de tijger spreekt boekdelen. Het aantal wilde tijgers is dramatisch teruggelopen. Enkele tijgersoorten zijn uitgestorven of leven uitsluitend in gevangenschap. Er leven op dit ogenblik vijf tot zeven maal zoveel tijgers in gevangenschap als in de vrije natuur. De dieren in gevangenschap kunnen echter bijdragen aan herstel van de wilde populatie, aldus recent onderzoek.¹⁴

Om die redenen oppert Nussbaum een dubbelstrategie voor soorten die bedreigd worden in hun voortbestaan. We moeten niet alleen hun oorspronkelijke habitat zoveel mogelijk beschermen en waar nodig herstellen (niet-specifieke zorg) maar ook "intelligent en zorgzaam" gebruik maken van dierentuinen zodat de dieren ook hier kunnen floreren en op den duur mogelijkerwijs kunnen terugkeren naar hun oorspronkelijke habitat.

Dierentuinen bekommeren zich vooral om zogenaamde soortspecifieke zorg. Om te kunnen floreren, moeten dieren hun soortspecifieke gedrag kunnen uitoefenen. Dat is in dierentuinen lastig. Weliswaar doen dierentuinen de laatste decennia aan "naturalisering", waarbij de scheidslijn tussen dierentuin en natuureservaat of wildpark steeds verder vervaagt, maar daar zijn grenzen aan. Het safaripark Beekse Bergen lijkt nauwelijks meer op een dierentuin, maar zelfs daar kunnen sommige vormen van roofdiergedrag, zoals het jagen op en doden van prooidieren, niet of slechts zelden realistisch geworden gesimuleerd.

Gevangenschap ontnemt wilde dieren de noodzaak en de gelegenheid om gedrag te vertonen dat onder natuurlijke omstandigheden voor hun overleving van belang is, zoals foeragering, reproductiegedrag en migratie. Ze zijn derhalve beroofd van de gelegenheid een aantal essentiële vermogens te ontplooiën. Dat uit zich bijvoorbeeld in verveling, volgens de zoöloog Hediger een van de meest prangende problemen in dierentuinen.¹⁵ Onderzoek laat zien dat dieren in gevangenschap graag willen werken voor de kost en daar bevrediging aan ontnemen. Dat schept mogelijkheden voor compensatie door middel van substitutie: dieren, in het bijzonder zoogdieren, zijn flexibel genoeg om hun gedrag te kunnen aanpassen aan een breed spectrum van uiteenlopende situaties, en ze zijn in staat om de ene activiteit voor een andere in te ruilen. Nussbaum beschrijft bijvoorbeeld hoe men in de Bronx Zoo in New York tot tevredenheid van de tijgers de gazelle als prooi heeft vervangen door een grote bal aan een touw die het gewicht en de weerstand van dit prooidier imiteert. Zij acht dit soort van maatregelen moreel verantwoord voor roofdieren in gevangenschap.

Volgens zoöloog Trevor Poole is het aanbieden van computerspelletjes aan sommige soorten apen om hun zoekgedrag te bevredigen ook een mogelijk substituuut.¹⁶ Een bijzondere vorm van substitutie is training waarbij dieren taken vervullen tegen beloning, doorgaans in de vorm van voedsel. Training en oefeningen bevorderen ook het contact tussen dieren en hun verzorgers.

¹⁴ Luo, S.-J. et al. (2008). 'Subspecies Genetic Assignments of Worldwide Captive Tigers Increase Conservation Value of Captive Populations. *Current Biology* 15: 171-186.

¹⁵ Shepherdson, David, et al. (eds.) (1998). *Second nature. Environmental Enrichment for Captive Animals*. Washington and London: Smithsonian Institution Press.

¹⁶ Poole, Trevor B. (1998), 'Meeting a Mammal's Psychological Needs,' in David J. Shepherdson, Jill D. Mellen, and Michael Hutchins (eds.), *Second Nature* Washington/London: Smithsonian Institute, 83-97.

Naarmate die vertrouwensband beter is, neemt het welzijn van de dieren toe. Een aanwijzing is het reproductieve succes.

Dierentuinen zijn soms bang voor de beschuldiging dat ze met zulke trainingen dieren niet serieus nemen of op circussen gaan lijken, maar volgens Poole verbetert training het welzijn van dieren en ervaren ze bovendien onderzoek en veterinaire behandelingen erdoor als minder stressvol. Dierentuinen zouden kunnen profiteren van de ervaring en kennis die op dit gebied bij circussen aanwezig is, meent hij.

Empirisch onderzoek moet uitwijzen in hoeverre dieren zulke substituten als gelijkwaardig ervaren, dat zal onder meer afhangen van de diersoort waarom het gaat. Hier is van belang dat we in principe voor substituten kunnen zorgen die aansluiten bij de soortspecifieke en individuele kenmerken van een dier en zodoende recht kunnen doen aan zijn intrinsieke waarde.

4.2 Het circus, training en individuele zorg

Het circusbestaan van dieren ligt verder verwijderd van de natuurlijke situatie. Circussen kunnen vaak minder soortspecifieke zorg bieden dan dierentuinen. Dieren moeten er bovendien presteren door middel van acts en dat vereist veel training. Daarom dient in circussen de nadruk te liggen op individuele zorg, een vorm van specifieke zorg die niet alleen om soortkenmerken draait, maar ook om de kenmerken van het individuele dier. De vertrouwensrelatie tussen mens en dier komt daarbij centraal te staan.

De biologe en filosofe Donna Haraway heeft zich uitvoerig met trainingen bezig gehouden.¹⁷ Zij hecht niet meer belang aan Jeremy Bentham's beroemde vraag "Can animals suffer?", dan aan de vraag "Can animals play? Or work?" Training, werken met dieren, mag volgens Haraway niet gelijk gesteld worden aan onderwerping of onderdrukking. Wil een act of oefening geslaagd heten, dan is juist tweerichtingsverkeer vereist, een samenspel waarin trainer en trainee over en weer naar elkaar luisteren. Haraway schetst bijvoorbeeld haar ervaringen met haar Australische herdershond, met wie ze aan een behendigheidssport doet. Zij verwijst ook naar de notie van *isopraxis*, het samenspel van paard en ruiter, waarbij niet duidelijk is wie precies wie beïnvloedt.

Haraway baseert zich mede op het werk van de trainster en filosofe Vicky Hearne die de nadruk legt op de wederkerigheid in werkrelaties tussen mensen en dieren.¹⁸ Geluk wordt, zeker als het om dieren gaat, volgens Hearne ten onrechte vaak opgevat als synoniem met hedonistisch plezier en tegengesteld aan pijn en lijden. Om geluk dat dieren aan training beleven te begrijpen, moeten we volgens haar dan ook niet bij Bentham zijn maar bij Aristoteles. Deze laatste legt de nadruk op de voldoening die gepaard gaat met het excelleren in de ontplooiing en uitoefening van eigen vermogens en talenten.

Concluderend moeten we verantwoordelijkheid voor dieren in werkrelaties opvatten in de zin van Haraway's "response-ability": het vermogen om naar dieren te luisteren en aan hun behoeften en verlangens te beantwoorden. Deze tweezijdige relatie impliceert ook instemming van het dier. Of een bepaalde setting moreel toelaatbaar of juist laakbaar is, hangt dan ook mede af van de mate waarin dieren "verzet" kunnen plegen wanneer zij voor hun individuele wensen geen gehoor vinden en in plaats daarvan tot dociliteit gedwongen worden.

5 Naar een pluralistische en pragmatische dierethiek

De besproken ethische theorieën kennen aan dieren een intrinsieke waarde toe op grond van per theorie verschillende kenmerken, zoals het vermogen tot lijden, het "subject van leven" zijn, het bezit van een telos of van bepaalde vermogens – tabel 2 vat een en ander nog eens samen. De keuze van een theorie heeft dus consequenties voor het morele oordeel over de positie van het dier in menselijke praktijken. Tegelijkertijd is de mate waarin iemand zich kan vinden in een of meer benaderingen niet alleen een persoonlijke kwestie, maar hangt zij ook samen met iemands traditie, levensovertuiging en praktijk. In een pluralistische samenleving als de onze vinden we dan ook het complete spectrum van opvattingen terug.

Dat scheidt het gevaar dat de maatschappelijke discussie vastloopt in conflicten en onoverbrugbare tegenstellingen. Om die reden zouden we moeten streven naar een pluralistische

¹⁷ Haraway, Donna (2006/8). 'Encounters with Companion Species: Entangling Dogs, Baboons, Philosophers, and Biologists'. *Configurations* 14:97-114

Haraway, Donna (2008). *When Species Meet*. Minneapolis/London: University of Minnesota Press.

¹⁸ Hearne, Vicky (2007). *Animal Happiness. A Moving Exploration of Animals and Their Emotions*. New York: Skyhorse Publishing.

en pragmatische dierethiek. Een ethiek die niet gefocust is op een specifieke benadering, maar ruimte scheidt voor de articulatie van en discussie over verschillende percepties die vaak met verschillende praktijken en tradities verbonden zijn.¹⁹ Een pragmatische benadering geeft ruimte aan leerprocessen, waardoor we beter kunnen inspelen op nieuwe omstandigheden, die zich door maatschappelijke ontwikkelingen steeds zullen voordoen.

¹⁹ Keulartz, J., Schermer, M., Korthals, M., Swierstra, T. (2004) 'Ethics in Technological Culture: A Programmatic Proposal for a Pragmatist Approach.' *Science Technology Human Values*, 29 3-29.

Tabel 2: Overzicht van verschillende ethische benaderingen in de dierethiek.

Benadering	Toelichting	Morele positie dieren
Traditionele mensgerichte ethiek	Aan de mens wordt een verheven status toegekend. Alleen de mens heeft een intrinsieke waarde.	Dieren hebben geen morele positie.
Utilistische ethiek (Singer)	Elk wezen dat kan lijden telt mee in de morele afweging. De som van leed en geluk voor alle betrokkenen is richtinggevend voor de morele juistheid van een handeling. Intrinsieke waarde speelt geen rol.	De ernst van mogelijk leed, de grootte van menselijke belangen, en aantallen dieren bepalen gezamenlijk de morele positie. De wildstatus speelt geen rol.
Beginsielethiek (Regan)	Dieren die een "subject van leven" zijn, met name zoogdieren, hebben een intrinsieke waarde die gerespecteerd moet worden.	Het houden en het laten optreden van (zoog)dieren past niet bij de intrinsieke waarde van dieren als een "subject van het leven". De wildstatus van dieren verzet zich tegen het verwerven en houden van dieren uit het wild (<i>et them be</i>)
Biocentrische ethiek (Taylor, Verhoog en Rutgers & Heeger)	Alle levende wezens behoren tot de morele gemeenschap omdat zij als "teleologische centra van het leven" een goed van zichzelf hebben (<i>telos</i>). Zij verdienen morele consideratie voor het realiseren van hun vermogens en de bevrediging van hun behoeften op een bij de soort passende wijze. Mensen hebben geen bovengestelde plaats.	Dieren moeten hun soortspecifieke gedrag kunnen uitoefenen. Dit staat op gespannen voet met niet-natuurlijke omgevingen en met acts die dieren moeten uitvoeren. Indien wilde dieren hun telos niet kunnen realiseren in menselijke praktijken horen ze daar niet thuis.
Vermogensethiek (Nussbaum)	Dieren moeten kunnen floreren, d.w.z. zij moeten naast het voldoen aan hun behoeften ook hun vermogens kunnen ontplooiën. Dieren bezitten een scala aan vermogens, zodat ze op verschillende wijzen kunnen floreren. De natuur is voor wilde dieren de meest geëigende omgeving maar substitutie is mogelijk.	Om te kunnen floreren moeten dieren de juiste zorg ontvangen, in overeenstemming met hun soortspecifieke en individuele kenmerken. Dit geldt ook voor wilde dieren in menselijke omgevingen als hun geen natuurlijke omgeving kan worden geboden.

Een geschikt startpunt voor morele reflectie en besluitvorming is de vermogensbenadering van Nussbaum, omdat die in tenminste drie opzichten tegemoetkomt aan de noodzaak van pluralisme en pragmatisme:

- **Breedte:** Deze benadering dekt grotendeels de kenmerken en vermogens die ook anderen noemen als basis voor intrinsieke waarde van dieren (te kunnen leven, integriteit, gezondheid), maar voegt daar andere vermogens aan toe: nieuwsgierigheid, spel, emotie, cognitie en relaties. Dat maakt een bredere morele afweging mogelijk die meer perspectief op consensus biedt.
- **Realisme:** Er is ruimte voor de ontplooiing van vermogens in allerlei omgevingen en praktijken, uiteenlopend van sterk natuurlijk tot meer menselijk, zoals die zich in de werkelijkheid nu eenmaal voordoen (zie figuur 1).
- **Nuance:** Er is niet alleen aandacht voor verschillen tussen soorten, maar ook voor eigenschappen op het niveau van het individu. Dat maakt nuanceringen mogelijk in de discussie over intrinsieke waarde en scheidt bij de invulling van onze verantwoordelijkheid jegens dieren ruimte voor op het geval toegespitste keuzes.

In een nog ongepubliceerd artikel over Afrikaanse en Aziatische olifanten geeft Nussbaum een voorbeeld van de genuanceerdheid van haar benadering.²⁰ Rond 1930 leefden er nog tussen de 5 en 10 miljoen Afrikaanse olifanten, en ongeveer 1 miljoen Aziatische olifanten. Momenteel leven er hoogstens nog 40.000 Aziatische olifanten en is het aantal Afrikaanse olifanten geslonken tot plusminus 600.000 exemplaren. De vraag in dat licht is, of olifanten überhaupt in dierentuinen gehouden worden.

Nussbaums antwoord is tweeledig. Ten aanzien van de Afrikaanse olifant dient het beleid primair gericht te zijn op handhaving van de natuurlijke leefomgeving van het dier. Maar de Aziatische olifant wordt zo ernstig bedreigd dat die weg onvoldoende soelaas biedt: "that train left the station long ago". Bovendien zijn Aziatische olifanten meer gedomesticeerd dan Afrikaanse olifanten, ze dienen bijvoorbeeld als last- en tempeldieren. Met behulp van soortspecifieke substituties om verveling tegen te gaan, kunnen goede dierentuinen Aziatische olifanten waarschijnlijk een beter leven bieden dan de natuur van Azië nu of in de afzienbare toekomst dat kan. Bovendien heeft een aantal dierentuinen fokprogramma's ontwikkeld die van groot belang zijn voor het voortbestaan van deze olifantensoort.

Dit voorbeeld laat zien dat de positie van dieren in het wild en de mate van aanpassing aan menselijke omstandigheden relevant zijn voor de discussie over intrinsieke waarde. De mate van domesticatie speelt dus ook een rol bij de beantwoording van de vraag of dieren in menselijke praktijken als dierentuinen en circussen hun vermogens kunnen ontplooien. Een voorbeeld is de geschiktheid van paarden voor dressuur of honden voor bepaalde acts. Dieren die minder gedomesticeerd zijn of niet goed aangepast aan menselijke omstandigheden, dienen meer specifieke en individuele zorg te krijgen om toch over ontplooiingsmogelijkheden te beschikken. Zowel fysieke als sociale omstandigheden zijn essentiële elementen van een goede afweging hierover, evenals grondige kennis van de dieren.

6 Intrinsieke waarde van dieren in performance-praktijken

Dat brengt ons terug bij de kernvraag: horen wilde dieren in het circus. Preciezer geformuleerd: is de intrinsieke waarde van wilde dieren in het geding als zij een rol hebben in voorstellingen en uitvoeringen, zoals een circus?

Vanuit de intrinsieke waarde bezien, heeft binnen de meeste hier besproken benaderingen voor wilde dieren een leven onder natuurlijke omstandigheden de voorkeur. Maar de concepten wild en gedomesticeerd zijn niet scherp afgebakend. Tabel 1 laat zien dat er allerlei tussenvormen bestaan. Dat noopt tot een pluralistische en pragmatische benadering met gebruikmaking van de vermogensethiek, omdat zo'n benadering ruimte biedt aan verschillende morele overwegingen en contexten waarin dieren verkeren. Alles draait dan ook om de feitelijke omstandigheden met betrekking tot mensen, dieren en hun omgevingen. Of de intrinsieke waarde van een dier in het geding is, hangt af van de volgende punten:

- **Kwaliteit van de natuurlijke omgeving:** De natuurlijke omgeving van sommige diersoorten is dusdanig aangetast dat terugkeer naar een passende, meer natuurlijke omgeving geen optie is. Semi-wilde omgevingen als wildparken of dierentuinen kunnen dan een oplossing zijn.
- **Mate van domesticatie:** Sommige dieren zijn beter aangepast aan de menselijke omgeving dan andere dieren. Ze zijn bijvoorbeeld van nature nieuwsgierig of ontvankelijk voor relaties met mensen en kunnen aan dressuur, training en optredens een zekere bevrediging ontnemen. Sociaal levende soorten en dieren die in hiërarchisch verband leven, gedijen vaak relatief goed in een menselijke omgeving. Ervaringen van individuele dieren spelen ook een belangrijke rol: wilde dieren, die opgegroeid zijn in een menselijk omgeving, zijn vaak niet meer in staat tot een leven in een vrijere of natuurlijke omgeving. Indien wilde dieren onvoldoende zijn aangepast aan de menselijke omgeving maar daarin wel leven (domesticatieklasse V in tabel 1), is er een probleem. Behalve dat hun welzijn in het geding is, verkeren zij in een omgeving die niet past bij hun eigen aard en vermogens.
- **Aard en kwaliteit van de zorg:** Hoe soortspecifieker en individueler de behoeften en vermogens van een dier zijn, des te zwaarder zijn ook de eisen aan de geboden zorg. Dat heeft met fysieke en sociale omstandigheden te maken – zeeleeuwen hebben

²⁰ Nussbaum M. 'Animal Thinking and Animal Rights'. Ongepubliceerd

bijvoorbeeld behoefte aan een zwembad, sociaal levende dieren aan soortgenoten, migrerende dieren aan loopruimte. Maar ook is kennis van belang, en de bereidheid om vanuit het perspectief van het dier te kijken. Herkent men bijvoorbeeld “verzet” van het dier tegen taken die worden opgelegd, en wordt daar rekening mee gehouden?

Is een wild circusdier gemakkelijk terug te plaatsen in een meer natuurlijke omgeving, dan vereist het principe van intrinsieke waarde dat zo'n dier inderdaad wordt teruggeplaatst. Dat kan een dierentuin zijn, een wildpark en (heel misschien) de vrije natuur, afhankelijk van de soortspecifieke en individuele kenmerken van het dier. In de praktijk zijn de mogelijkheden daartoe echter heel beperkt, en kunnen zelfs gronden voor een omgekeerd traject bestaan. In een dierentuin ontstaan vaak teveel dieren (zogenaamde 'surplus'-dieren) door succesvolle reproductie. Sommigen van die surplusdieren zouden, afhankelijk van de bovengenoemde omstandigheden, in een performance-praktijk als een circus geplaatst kunnen worden, in plaats van te worden geëuthanaseerd.

Indien een dier het vermogen, de kenmerken of de bereidheid mist voor een leven in een performance-praktijk of voor het uitvoeren van een bepaalde act, dan hoort het dier daar niet in thuis. De mate waarin dat voor een bepaald dier geldt, kan door onderzoek worden achterhaald. Interessant zijn in dit verband de richtlijnen van Vereniging Nederlandse Circus Ondernemingen (VNCO) uit 2007 om het welzijn van dieren te verbeteren.²¹ Dieren mogen volgens deze richtlijnen slechts *tricks* aangeleerd krijgen die passen bij hun vermogens.

Indien een performance-praktijk onvoldoende soortspecifieke of individuele zorg kan bieden dan hoort een dier daar evenmin in thuis. De zorg moet van zodanige kwaliteit zijn, dat ze compenseert voor een geheel of gedeeltelijk gemis aan mogelijkheden die het dier zou hebben in zijn geëigende of natuurlijke omgeving. Trainers dienen daarvoor voldoende kennis in huis te hebben.

7 Beleidsaanbevelingen

Op grond van het voorgaande komen wij tot de volgende aanbevelingen ter operationalisering van het respect voor de intrinsieke waarde van dieren in praktijken waar dieren optreden of anderszins een performances verzorgen.

- 1) Wilde dieren zouden in hun natuurlijke omgeving geplaatst moeten worden wanneer de mogelijkheden en condities daartoe voorhanden zijn. Daarbij dient men te beseffen dat wild en gedomesticeerd geen scherp te onderscheiden begrippen zijn en dat de vrije natuur onder de huidige omstandigheden niet voor ieder dier de meest geëigende omgeving is.
- 2) Het verwerven van dieren uit het wild is geen optie omdat uit het concept van intrinsieke waarde voor wilde dieren volgt dat de natuurlijke omgeving de meest geëigende is. De circusomgeving staat hier te ver vanaf. Voor dieren in het wild die ten onder dreigen te gaan, zouden wildparken of dierentuinen eventueel een mogelijkheid kunnen zijn.
- 3) Indien wilde dieren (mede afhankelijk van de mate van domesticatie) niet in een meer natuurlijke omgeving gehouden of geplaatst kunnen worden, dan dient in ieder geval soortspecifieke en voor zover van toepassing individuele zorg aangeboden te worden. Deze zorg dient aan te sluiten bij de vermogens en behoeften van de dieren en respect uit te drukken voor hun dier-zijn. Dat respect kan zich uiten in aandacht voor hun vermogens en hun kansen om daarin te excelleren, en in het voorkomen van situaties waarin dieren belachelijk worden gemaakt.
- 4) De omgeving waarin wilde dieren verkeren, moet voldoende waarborgen bieden voor adequate zorg in fysieke en sociale zin, maar ook met betrekking tot kennis en vaardigheden van verzorgers en trainers in de omgang met dieren. Daarnaast moet men in de omgang met dieren vanuit het perspectief van deze dieren trachten te werken.
- 5) Het aantal wilde diersoorten dat in Nederland in een performance-praktijk leeft, is betrekkelijk klein. Het is daarom mogelijk om voor deze dieren een lijst van specifieke omstandigheden en condities vast te stellen, die rekening houdt met hun vermogens en behoeften vanuit hun soortspecifieke en individuele kenmerken. In concrete gevallen kan op grond van de feitelijke omstandigheden en zo'n lijst worden bepaald welke zorg

²¹ <http://www.vnco.info/>

- geboden is.
- 6) Vanuit een pragmatisch perspectief zou de onder punt 5 genoemde lijst kunnen worden opgesteld door een commissie waarin verschillende geledingen van de samenleving vertegenwoordigd zijn: dierexperts, dierethici, vertegenwoordigers van de circuswereld (bijv. VNCO), het ministerie van LNV en dierenbeschermingsorganisaties. De hieruit voortvloeiende richtlijnen zouden de kaders moeten vormen waarbinnen het al dan niet is toegestaan dieren in een performance- of circusomgeving te houden.

Dankzegging

We danken onze begeleidingscommissie voor de vele suggesties bij het schrijven van dit rapport: prof. dr. Tj. de Cock Buning, Athena Instituut, Vrije Universiteit, Amsterdam; dr. ing. H. Hopster, Animal Sciences Group, Wageningen Universiteit en Researchcentrum, Lelystad; drs. V. Pompe, Leerstoelgroep Toegepaste Filosofie, Wageningen Universiteit en Researchcentrum, Wageningen; dr. F.L.M. Meijboom, Ethiek Instituut, Universiteit Utrecht, Utrecht; dr. Tj. Swierstra, Afdeling Wijsbegeerte, Universiteit Twente, Enschede; prof. dr. J.A.R.A.M. van Hooff, Emeritus hoogleraar Gedragsbiologie Universiteit Utrecht, Bilthoven; mevr. Mr. H.A. Kuipers, Ministerie van LNV, Directie Landbouw, Den Haag; mevr. Drs. H. van Rij, Ministerie van LNV, Directie Voedselkwaliteit en Diergezondheid, Den Haag; en mevr. Drs. A.C.J. Vergossen, Ministerie van LNV, Directie Landbouw, Den Haag. Ook danken wij dr. R. Smits, Peptalks, Amsterdam voor zijn taalkundige adviezen voor dit rapport en dr. ing. H. Hopster en dr. S.M. van den Wijngaard, Animal Sciences Group, Wageningen Universiteit en Researchcentrum, Lelystad voor de organisatie van de workshop, gehouden op 9 december 2008.

Lijst van termen

- biocentrische benadering** Ethiek die ervan uit gaat dat alle levende wezens teleologisch centra van het leven zijn. Zij, de mens inbegrepen, maken deel uit van een omvattend netwerk. Dieren hebben vermogens en behoeften die we moeten respecteren. De mens heeft geen aparte positie.
- captivity-for-conservation** Het houden van wilde dieren in bijvoorbeeld dierentuinen om met behulp van fok- en herintroductieprogramma's wilde populaties op peil te houden, die momenteel in hun voortbestaan bedreigd worden.
- consequentialisme** Ethiek die de gevolgen van menselijk handelen als uitgangspunt neemt voor het vaststellen of iets moreel door de beugel kan. De gevolgen worden afgewogen aan de hand van criteria als bijvoorbeeld geluk, gezondheid of welzijn, die dat omwille van zichzelf nastrevenswaardig worden geacht. Zie ook utilisme.
- cultuurvolgers** Dieren die zich hebben aangepast hebben aan de menselijke omgeving zonder dat ze daartoe gedwongen zijn door mensen. Voorbeelden zijn ratten, muizen, mussen, en vele andere tuinvogels.
- deontologische ethiek** Ethiek die niet de gevolgen van handelen, maar het handelen zelf tot uitgangspunt neemt. Het draait hierbij om plichten (*deon* is Grieks voor plicht) en rechten. Een handeling wordt beoordeeld aan de hand van bepaalde principes, zoals respect voor autonomie, rechtvaardigheid en het niet toebrengen van schade.
- dedomesticatie** Een proces waarbij dieren zich aanpassen aan een meer natuurlijke omgeving.
- domesticatie** Een proces waarin dieren gaan functioneren in of deel gaan uitmaken van maatschappelijk systemen en/of praktijken.
- feral animals** Dieren die een gedomesticeerd verleden hebben maar nu in meer of minder in het wild leven, vaak wel in de buurt van menselijke nederzettingen. Voorbeelden verwilderde honden, katten, geiten, etc.
- individuele zorg** Zorg die individuele kenmerken en karaktertrekken van een dier als uitgangspunt neemt.
- intrinsieke waarde** De waarde van een dier los van de gebruikswaarde die de mens eraan toekent
- isopraxis** Het samenspel van paard en ruiter, waarbij niet duidelijk is wie precies wie beïnvloedt
- naturalisering** Het streven van dierentuinen om een meer natuurlijke omgeving aan de dieren te bieden
- niet-specifieke zorg** Zorg aan dieren die niet op de soort gericht is maar op de omgeving, de natuur, waarin dieren leven. Op deze manier wordt hen een omgeving geboden waarin ze kunnen floreren.
- performance-praktijk** Menselijke praktijken waarin dieren optredens verzorgen of tentoongesteld worden.
- pluralisme** Ethische stroming die erkent dat er verschillende ethische visies op een moreel dilemma bestaan en met dit feit rekening houdt.
- pragmatisme** Ethische stroming die de concrete praktijk met haar waarden en normen als uitgangspunt neemt voor ethische reflectie.
- soortspecifieke zorg** Zorg voor dieren die soortkenmerken als uitgangspunt neemt.
- speciesisme** Het maken van een moreel onderscheid tussen mensen en dieren of tussen dieren onderling op grond van de soort.
- specifieke zorg** Zorg die gericht is op het dier. Soortspecifieke en individuele zorg zijn varianten hiervan.
- subject van het leven** Levend wezen dat in staat is tot een vorm van bewustzijn, het leven kan ervaren en niet onverschillig staat tegenover de kwaliteit daarvan
- substitutie** Het vervangen van activiteiten die gehouden dieren in een natuurlijke omgeving zouden uitoefenen door alternatieven die zo veel mogelijk aan hun soortspecifieke en individuele mogelijkheden en behoeftes tegemoetkomen.
- surplusdieren** Dieren in een menselijke praktijk waar geen empoel of plaats voor is. In dierentuinen zijn surplusdieren een gevolg van de naturalisering, die dieren de gelegenheid geeft tot vrijer reproductiegedrag, zodat er te veel nakomelingen geboren worden.
- telos** Het goed dat levende wezens voor zichzelf hebben. Dat goed bestaat uit de realisering van vermogens en het voldoen aan behoeften op een regelmatige, evenwichtige en bij de soort passende wijze. Zie ook biocentrisme.
- utilisme** Een variant van consequentialisme waarbij de gevolgen voor mens en dier worden gezien

in termen van nut, welzijn, plezier en geluk.
vermogensbenadering Ethiek die aan dieren en mensen intrinsieke waarde toekent op grond van vermogens. Het kunnen ontplooiën van deze vermogens is binnen deze benadering een belangrijke doelstelling.